

ANDRZEJ CZYŻEWSKI

EKONOMICZNE UWARUNKOWANIA ZMIAN AKTYWNOŚCI
PRODUKCYJNEJ GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH
W POLSCE W LATACH 1962 - 1976

WPROWADZENIE

Uwagi niniejsze pozostają w związku z aktualnie prowadzonymi badaniami na temat ekonomicznych podstaw procesu przeobrażeń wsi w okresie Polski Ludowej¹. Mają one wskazać jedną z głównych przyczyn obserwowanych przemian na wsi. Idzie tu o zróżnicowaną regionalnie poziom aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych. Wielkość tę, dzięki zastosowanej metodzie badań przedstawiono jako wymierny czynnik obserwowanych zmian, co pozwoliło na analizę porównawczą badanego zjawiska w przestrzeni i czasie. Drogę do celu wyznaczały badania zarówno przejawów jak i uwarunkowań aktywności produkcyjnej gospodarstw. Właśnie przez pryzmat tych dwu rodzajów zjawisk rozumieć należy znaczenie tego pojęcia. Składa się na nie zespół cech, których kryterium wyboru był istotny związek korelacyjny z wyróżnionym czynnikiem. Do grupy pierwszej zaliczyć należy cechy opisujące produktywność gospodarstw, stopień ich towarowości, dochodowość, czy uzyskiwaną w nich wydajność pracy, do drugiej — zmienne przedstawiające między innymi nasycenie gospodarstw środkami produkcji, obszar, wyposażenie ich w budynki mieszkalne, gospodarcze i mienie ruchome, zasoby siły roboczej oraz źródła jej utrzymania, stan zobowiązań pieniężnych, a także stopień naturalizacji spożycia. Tak więc w niniejszych rozważaniach pojęcie aktywności produkcyjnej gospodarstw określić należy jako syndrom, to jest zespół cech mierzalnych, których zmienność miała istotny, bezpośredni lub pośredni, wpływ na wartość definiowanego zjawiska i odwrotnie. Tożsame jest ono z nazwą wyróżnionego czynnika. Poniżej poddane będą analizie zmiany w konstrukcji,

¹ Jest to skrótowa prezentacja części wyników badań wykonanych w ramach problemu węzłowego 11.3 (temat 5.2/1). Autor pragnie podziękować tą drogą wszystkim konsultantom za merytoryczne uwagi.

Jak i jego wartości na przestrzeni badanego okresu. Tą drogą pokazane zostaną, w formie ogólnych wniosków, ekonomiczne uwarunkowania aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych. Z kolei zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnika, umożliwi dynamiczną analizę regionalną. Oczywiście jest jednak, że ta część pracy poprzedzona być musi ściślejszą informacją na temat zakresu, materiału oraz metody badań. Objęto nimi wiele zjawisk ilustrujących stosunki ekonomiczno-społeczne, ludnościowe i przestrzenne na wsi w latach 1962, 1972 oraz 1976. O wyborze dwu pierwszych dat zdecydował fakt, iż w okresach tych prowadzono stosunkowo rozwinięte badania empiryczne w zakresie interesującego nas tematu. Przedmiotem obserwacji było 10 rejonów przyjętych przez Instytut Ekonomiki Rolnej za podstawowe jednostki badań². Zebrany tą drogą materiał źródłowy, dotyczący 120 wsi, wykorzystano w naszej pracy³. W 1962 roku odnosił się on do 15 675 gospodarstw domowych, zaś w dziesięć lat później do 15 196⁴ (por. tab. 1). W odniesieniu do 1976 r. badania prowadzono w skali gmin, województw i makroregionów⁵. Zakładały one wykorzystanie posiadanych przez urzędy gminne informacji w postaci kart statystycznych gminy, kart gospodarstw i ubezpieczeń, akt Urzędów Stanu Cywilnego, gminnej służby rolnej, komórek do spraw komunikacji, a także sprawozdań placówek skupu GS oraz przedsiębiorstw mających siedzibę na terenie gminy⁶. Kolejnym etapem prac przygotowawczych był dobór próby. Za podstawową jednostkę obserwacji przyjęto gminę. Jako metodę doboru przyjęto metodę losowania warstwowego⁷. W wyniku przeprowadzonej an-

² Tego rodzaju badania Instytut Ekonomiki Rolnej prowadzi od 1947 r. Jednakże dopiero od 1962 r. można mówić o częściowej porównywalności danych. Wcześniejsze analizy, z uwagi na odmienny sposób opracowania kwestionariuszy, jak też różny zakres rzeczowy i przestrzenny badań, są w zasadzie nieporównywalne.

³ Porównaj podział kraju na rejony rolnicze, w: *Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury wsi 1967 - 1972*, red. A. Szemberg, Studia i Materiały IER, z. 420, 3, 37-38 oraz *Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury wsi 1957-1962*, red. J. B. Gałęski, Studia i Materiały IEB, z. 122, Warszawa 1966, s. XIII.

⁴ Próbę należy w praktyce badań uznać za liczną, niemniej należy pamiętać, że objęła ona tylko 0,38% ogółu gospodarstw rolnych znajdujących się na terenie wsi oraz 0,41% ludności wiejskiej, według A. Szemberg, op. cit., s. 25.

⁵ Chodzi o stosowany przez Komisję Planowania przy Radzie Ministrów podział na tzw. makroregiony planowania. Istnieje także podział na makroregiony rolnicze stosowany przez Zakład Planowania i Rozmieszczenia Produkcji Rolnej IER w Warszawie. Różni się on odmiennym zaklasyfikowaniem 11 województw. Z uwagi na ograniczoną użyteczność (oddaje on głównie zróżnicowanie regionalne wskaźników produkcji rolnej) z podziału tego nie skorzystaliśmy.

⁶ Z uwagi na ograniczoność miejsca nie załączono kwestionariuszy ankietowych ani macierzy korelacji. Te pierwsze znajdują się do wglądu w bibliotece Instytutu Ekonomii Politycznej AE w Poznaniu.

⁷ R. Zasępa, *Badania statystyczne metodą reprezentacyjną*, Warszawa 1962,

kiedy uzyskano odpowiedzi z 242 gmin, z czego do badań przyjęto 232, to jest ponad 11% ogółu gmin w Polsce.

Przechodząc do omówienia porównywalności zakresów przestrzennych analiz należy zaznaczyć, że przedstawiają one obraz badanej jednostki w trzech przekrojach: gminnym, wojewódzkim i makroregionalnym. W tych dwu ostatnich przypadkach dane mają charakter uśredniony. Szczególnie interesować nas będzie ujęcie makroregionalne. Istnieje wówczas możliwość dokonania odpowiednich porównań z okresami wcześniejszymi. Należy jednak zaznaczyć, że w 1976 r. mamy do czynienia tylko z 8 makroregionami; w latach 1962 i 1972 podobnych im

Tabela 1

Struktura przestrzenna badanych wsi w latach
1962 - 1972

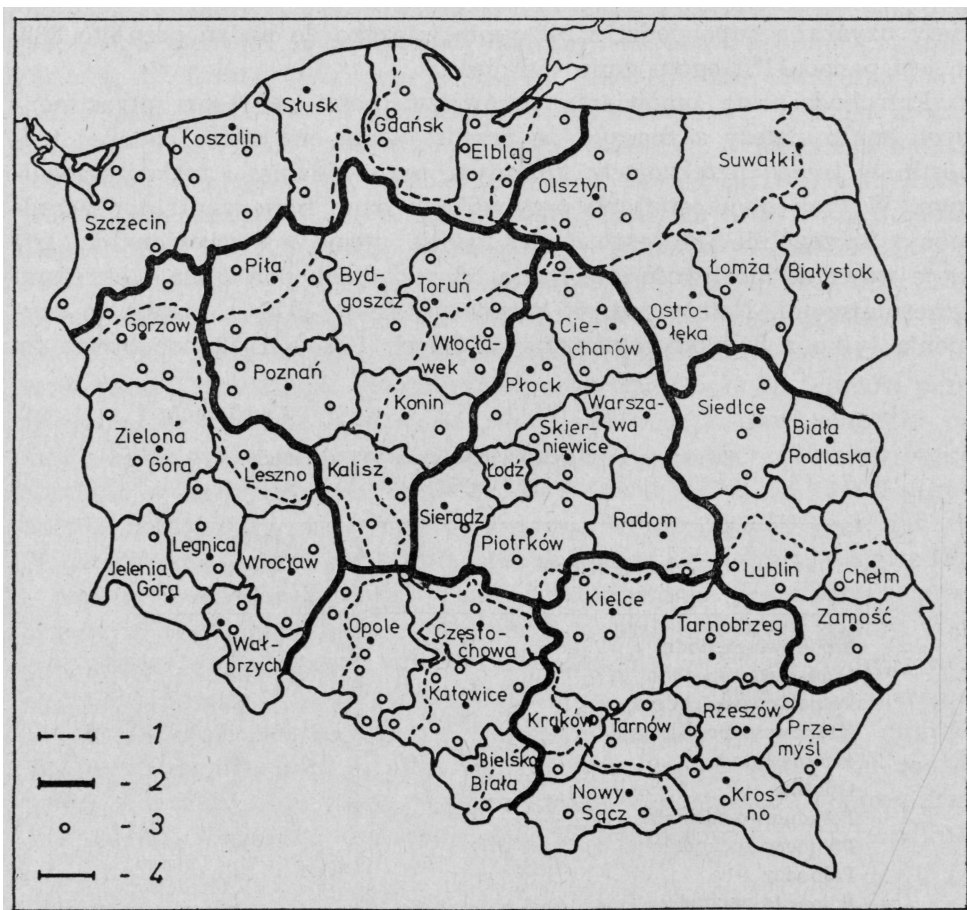
Nazwa rejonu	Liczba wsi objętych badaniami
Środkowo-zachodni	15
Środkowo-wschodni	24
Południowo-wschodni	22
Krakowsko-podhalański	4
Przemysłowy	6
Opolski	5
Południowo-zachodni	15
Północno-zachodni	14
Północny	6
Północno-wschodni	8
Razem	119

Uwaga: Powyżej przedstawiono podział na regiony rolnicze obowiązujący w 1972 r. W stosunku do 1962 r. występują nieznaczne różnice. Dawny region południowy został terytorialnie ograniczony na rzecz rejonu południowo-wschodniego, do którego przeszły dwie z ankietowanych wsi. Zmieniono też jego nazwę na krakowsko-podhalański. Z badań w 1972 r. wypadła także wieś Chrząstków z rejonu południowo-wschodniego. W sumie więc badana próba zmniejszyła się ze 120 w 1962 r. do 119 wsi w 1972 r.

Źródło: *Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury wsi 1967 - 1972*, Studia i Materiały IER, z. 420, Warszawa 1974, s. 37 - 39.

jednostek było 10 (por. ryc. 1). Porównywalność więc z natury rzeczy jest ograniczona. Przy bliższej jednakże analizie widać, że można dokonać w sensie przestrzennym porównań makroregionów z układem dawnych rejonów rolniczych. Okazuje się bowiem, że większość wsi reprezentujących w latach 1962 - 1972 rejonów rolniczych może być uznana za reprezentującą makroregiony. Odpowiedni odsetek sięga tu ponad 70%

s. 143. Porównaj także zasady ustalania liczebności próby, R. Zasępa, op. cit., s. 169 - 175.

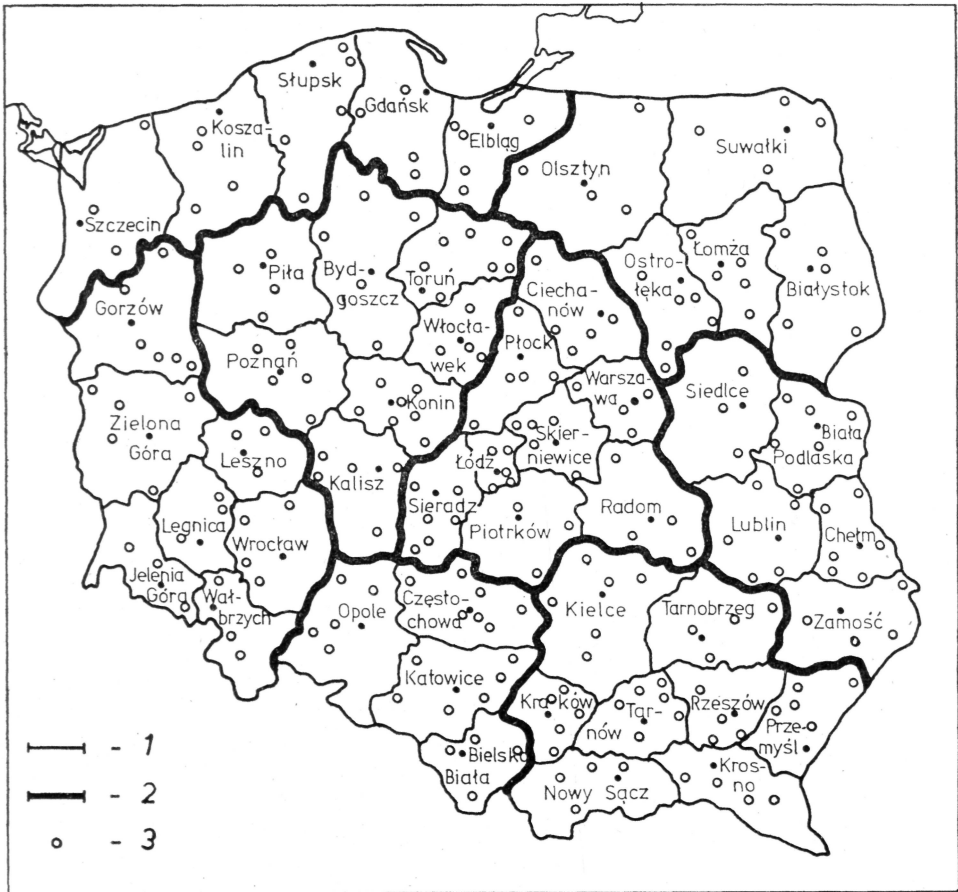
Ryc. 1. Struktura przestrzenna badanych wsi w Polsce w latach 1962 - 1972 w układzie rejonów rolniczych i makroregionów planowania

1 — granice rejonów rolniczych z 1972 r.; 2 — granice makroregionów z 1976 r.; 3 — wsie ankietywane w latach 1962-1972; 4 — granice województw z 1975 r.

badanej zbiorowości⁸. Warto także pamiętać, że bardziej od bezpośrednich porównań przestrzennych idzie nam o uchwycenie zmian w charakterze wyróżnionego czynnika. Po tych wyjaśnieniach pora bliżej przyjrzeć się materiałowi badawczemu.

Zmiany społeczno-ekonomiczne, ludnościowe i przestrzenne na wsi w latach 1962-1972 opisano wstępnie za pomocą 66 i 75 cech. Po analizie korelacyjnej zredukowano macierz obserwacji do 30 najbardziej istotnych zmiennych dla obu przekrojów czasowych. Zachowanie jednakże pełnej porównywalności okazało się możliwe jedynie w przypadku 19 cech. W związku z tym wzięto pod uwagę dwa warianty analizy: pierw-

⁸ Ma to miejsce w makroregionach: południowym, północnym, południowo-wschodnim, południowo-wschodnim i środkowo-zachodnim.

Ryc. 2. Struktura przestrzenna badanych gmin w Polsce w 1976 r. w układzie województw i makroregionów planowania
 1 — granice województw; 2 — granice makroregionów; 3 — gminy ankietywane

szy dla 19 zmiennych w pełni porównywalnych w obu przekrojach czasowych, drugi dla 30 cech, uwzględniający także zmienne bezpośrednio porównywalne⁹. W dążeniu do uzyskania pełnej porównywalności dla lat 1962 i 1972, niektóre dane poddaliśmy dodatkowym przeliczeniom¹⁰. Kryterium doboru uzupełniających danych w drugim wariancie analizy był fakt, iż istotnie wzbogacały zasób posiadanych przez nas in-

⁹ W pracy ograniczono się wyłącznie do prezentacji istotnych cech w konstrukcji wyróżnionego czynnika. Pominięto natomiast przedstawienie pełnych zestawów zmiennych przyjętych do analizy, jak również wyjściowe macierze obserwacji i korelacji.

¹⁰ Konieczne okazało się to w odniesieniu do zmiennych opisujących gospodarstwa rolne oraz strukturę społeczno-zawodową na wsi. W pierwszym przypadku korekta wynikała z odmiennej definicji gospodarstwa, przyjętej w badaniach z 1962 i 1972 r. (por. Gałęski, op. cit., s. 3), w drugim zachodziła konieczność dodatkowej agregacji i grupowania danych.

Przestrzenna charakterystyka badań; 1976 r.

Lp.	Makroregiony planowania	Liczba województw	Reprezentacja badań			
			liczba gmin objętych analizą	% ogółu	liczba wsi objętych analizą	liczba gospodarstw rolnych objętych analizą
I	Środkowo-zachodni	7	37	11,7	889	44 533
II	Środkowy	8	37	11,9	1248	65 118
III	Środkowo-wschodni	5	24	10,2	531	44 040
IV	Południowo-zachodni	8	38	10,6	579	78 125
V	Południowy	4	33	10,8	323	38 498
VI	Południowo-zachodni	7	28	11,3	532	27 015
VII	Północny	5	22	11,2	404	16 509
VIII	Północno-wschodni	5	24	11,6	843	35 127
Ogółem		49	232	11,1	5349	348 965

Źródło: Opracowanie własne.

formacji na temat poziomu bytowego rodzin, stanu zabudowy gospodarstw, dokonywanych w nich inwestycji czy wydajności pracy osób tam zatrudnionych.

Przechodząc z kolei do omówienia danych z 1976 r. wypada przypomnieć, iż pochodzą one z odmiennego źródła. Zgromadzono je, za pośrednictwem specjalnie opracowanych kwestionariuszy ankietowych, które rozesłano do kilkuset urzędów gminnych. W ten sposób zebrano materiał opisujący w układzie 67 cech 232 gminy¹¹ (por. ryc. 2), to jest 5349 wsi i około 349 tys. gospodarstw rolnych (tab. 2). Zawierał on informacje odnośnie do Struktury społeczno-zawodowej i demograficznej ludności wiejskiej, aktywności produkcyjnej rolników, warunków bytowych ludności, stanu infrastruktury sieciowej na wsi, a także lokalizacji siedziby gminy w stosunku do miejskich centrów lokalnych. W sumie zebrany materiał źródłowy jest jakościowo podobny do danych charakteryzujących lata 1962- 1972, jednak o znacznie większym stopniu szczegółowości i reprezentatywności.

Realizacja postawionego na wstępie celu poza odpowiednią metodą badań, o której jeszcze będzie mowa, wymagała wielu pracochłonnych przeliczeń. W kilku jednakże przypadkach przeprowadzone obliczenia wymagają dodatkowych wyjaśnień. Mamy tu na myśli między innymi cechy określające produkcję gotową brutto¹², skup, towarowość oraz do-

¹¹ Z uwagi na ograniczoność miejsca, nie zamieszczono pełnego wykazu gmin. Ograniczono się do prezentacji graficznej.

¹² Bez popelnienia większego błędu, produkcję gotową brutto można utożsamiać z produkcją końcową. Ze względu na porównywalność tej cechy z danymi z lat 1962 - 1972, trzymamy się terminologii stosowanej w materiałach źródłowych.

chód czysty gospodarstw. Szacunki tych wielkości prowadzono dla produkcji roślinnej i zwierzęcej, starając się określić wartości sprzedane, spożyte oraz różnice stanów, to jest przyrosty w danym roku. Bardzo kłopotliwy okazał się szacunek produkcji zwierzęcej. Wliczano do niej tylko produkcję sprzedaną w skupie uspołecznionym oraz przyrosty stada. Nie mieliśmy niestety możliwości szacunku wartości przeznaczonych na samospożycie, jak też sprzedawanych poza sektorem uspołecznionym, stąd też ujęcie wartościowe produkcji gotowej gospodarstw ma jedynie charakter przybliżony. Zdajemy sobie sprawę z niedokładności przeprowadzonych szacunków. Pomimo to uważamy, że warto było podjąć niezmiernie pracochłonną próbę oszacowania wartości produkcji gotowej, a w następstwie tego poziomu towarowości gospodarstw. Można się bowiem spodziewać, że błąd szacunku, jakkolwiek wpływa na wielkości absolutne, to jednak nie zniekształci relacji pomiędzy zmiennymi opisującymi podstawy ekonomiczne gospodarki chłopskiej a cechami opisującymi pozostałe aspekty przemian na wsi. Inną zmienną wymagającą bliższych wyjaśnień jest cecha informująca o wartości skupu uspołecznionego od gospodarstw indywidualnych. Materiały, jakimi w tym zakresie dysponowaliśmy, przedstawione były w ujęciu wartościowym lub naturalnym. O ile zachodziła konieczność dodatkowych przeliczeń, posiłkowaliśmy się informacją gmin na temat średniej wagi i ceny skupu poszczególnych produktów. W wyniku przeprowadzonych obliczeń możliwy okazał się przybliżony szacunek towarowości gospodarstw, jak też produkcji czystej, to jest czystego dochodu rolniczego z gospodarstwa. Ten pierwszy przedstawia odsetek produkcji gotowej sprzedanej placówkom uspołecznionym. Produkcję czystą zaś szacowano jako 60% wartości produkcji gotowej brutto¹³.

Oceniając całość zbadanych materiałów źródłowych należy podkreślić, że ich szczegółowość, kompleksowość oraz szeroki zakres rzeczowy i przestrzenny rysują przed badaczem obiecujące perspektywy. Rozwiązać należy jednakże problem porównywalności danych w czasie. Jak wynika z naszych rozważań, pełną porównywalność udało się zachować jedynie w niewielkim zakresie, to jest dla 19 cech z lat 1962 i 1972. W związku z tym powstaje pytanie — w jaki sposób prowadzić będziemy analizę dynamiki? Jak dokonywać będziemy porównań? Przede wszystkim analizę tę odnosić będziemy do zmian zachodzących w konstrukcji czynnika w poszczególnych okresach, ściślej w zespołach tworzących go cech. Wychodząc od wymiernej analizy tych zmian, badania będą szły w kierunku określenia wartości czynnika dla badanych jednostek (gmin, makroregionów) w interesujących nas latach. Różnica punktów pomiędzy tymi wartościami pozwoli na określenie względnej dynamiki rozwoju

¹³ Zob. A. Szemberg, op. cit., s. 242.

danej jednostki, w konkretnie analizowanym zakresie. Realizacja przedstawionych zamierzeń wymaga zastosowania specjalnej metody badań. Jest nią analiza czynnikowa. Zasad tej metody nie będziemy tu przedstawiać, ograniczymy się jedynie do podania najważniejszych wyjaśnień, a zainteresowanych odsyłamy do bogatej literatury tematu¹⁴. Wspomniana metoda zakłada, że „zjawiska w określonej dziedzinie badań, mimo całej swej różnorodności i zmienności są ze sobą jakoś powiązane i jednocześnie, przynajmniej w części, wyznaczone przez stosunkowo małą ilość jednostek funkcjonalnych, parametrów albo czynników”¹⁵. Akceptacja tego założenia zadecydowała o wyborze analizy czynnikowej do niniejszych badań. Czymże jest ów „ład” czy „struktura”, którą odkrywamy za pomocą omawianej metody? Jest to układ określonych wpływów, które wywołują stwierdzone eksperymentalnie korelacje. Zadaniem naszym jest więc badanie wyróżnionych układów zmiennych, by ustalić ich naturę, wzajemne powiązania i prawidłowości, którym podlegają. Kolejna kwestia dotyczy niektórych stosowanych pojęć z zakresu analizy czynnikowej. W przedstawionym poniżej rozwiązaniu posługujemy się terminami: ładunek czynnikowy i wartość czynnikowa. Znaczenie ich powinniśmy wyjaśnić. Najprościej mówiąc, to pierwsze pojęcie określa udział danego czynnika w tworzących go zmiennych i przedstawione jest w postaci współczynników korelacji między zmienną a czynnikiem. W ten sposób możliwe jest określenie udziału każdego wspólnego czynnika w zasobie zmienności danej cechy. Sens drugiego należy utożsamiać z „wymiarom” danego czynnika, obliczonym dla poszczególnych jednostek zbioru, co pozwala na konstrukcję odpowiednich skal porównawczych. Na koniec wypada podkreślić, że analiza czynnikowa jest metodą ustalania ukrytej struktury badanej rzeczywistości. Rola jej jednak w samym procesie badawczym jest skromna. W niniejszej pracy ma ona jedynie dopomóc w wykryciu przybliżonych zarysów prawidłowości, tkwiących u podłoża obserwowanej empirycznie zmienności zjawisk, a tym samym, dać ogólne drogowskazy do kierunków dalszych badań.

u Przykładowo zob. R. I. Rummel, *Applied Factor analysis*, Evanston, Northwestern University Press, 1970; B. G. L. Berry, *Numerical regionalization of political economic space*, *Geographia Polonica* 1968, nr 15, s. 27-37; L. F. Schmore, *The statistical measurement of urbanization and economic development*, *Land Economics* 1961, vol. 37, s. 229 - 245; D. N. Lawley, A. Maxwell, *Factor analysis as a statistical method*, London 1963; W. M. Zukowskaja, J. Karpow, *Application of multifactor analysis in the identification and classification of agricultural regions*, *Regional Science Association, Papers XX*, Hauge Congress 1967, s. 52-62. Z prac polskich zob. m. in. T. Czyż, *Zastosowanie metody analizy czynnikowej do badania ekonomicznej struktury regionalnej Polski*, Wrocław 1971; A. Czyżewski, *Miasta wielkopolskie w Polsce Ludowej*, Poznań 1975.

¹⁵ Zob. J. Okoń, *Analiza czynnikowa w psychologii*, Warszawa 1964, s. 18.

WYNIKI ANALIZY CZYNNIKOWEJ

Zgodnie z tym, co powiedzieliśmy na wstępie, struktura zmiennych składających się na wyróżniony czynnik upoważnia do określenia go wyznacznikiem poziomu aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych. Przyjrzyjmy się bliżej jego konstrukcji. Pomimo że zbudowana jest z różniących się elementów w poszczególnych przekrojach czasowych, okazała się pod względem zawartych informacji, jak też siły związku cech z czynnikiem, jakościowo podobna we wszystkich analizowanych przekrojach. Pozwala to nam uważać wyróżniony czynnik za jedną z determinant obserwowanych przeobrażeń wsi w badanym piętnastoleciu (1962 - 1976). Oczywiście nie wszystkie brane pod uwagę cechy pozostawały w istotnym związku korelacyjnym. I tak konstrukcję czynnika dla lat 1962 - 1972 tworzy dziewięć cech (w poszerzonym wariancie analizy 20), zaś dla przekroju 1976 r. trzynaście. Pozostałe, jako nie mające istotnego wpływu na jakość wyróżnionego czynnika, pominięto w analizie. Konstrukcje te przedstawiają tabele 3 i 4. Dla lat 1962 - 1972 charakterystyczne jest, że wspomniany czynnik tworzą te same cechy, jednakże ich rola, wyrażając się siłą związku z czynnikiem (tj. ładunkiem czynnikiem), jest w poszczególnych latach odmienna. Z układu wyróżnionych zmiennych można odczytać, że poziom aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych warunkowany był w badanym okresie głównie towarowością produkcji oraz poziomem naturalnego spożycia. Z drugiej strony aktywność tę określał średni obszar gospodarstw, zasób posiadanych przez nie środków produkcji oraz stopień urbanizacji zawodowej rodzin wiejskich. Z innych spostrzeżeń warto odnotować brak istotnych współzależności korelacyjnych pomiędzy stanem zadłużenia zbadanych gospodarstw (cecha ta była także brana pod uwagę) a stopniem ich aktywności produkcyjnej. Sugeruje to, że kredyt nie był tu aktywnym stymulatorem działalności produkcyjnej. "W konstrukcji czynnika sformułowanej z danych dla 1976 r. podstawowa rola przypada również zmiennym informującym o wynikach i efektach produkcyjnych (por. tab. 4). Te ostatnie jednakże są ściśle powiązane z powszechnością kredytu. Zwraca więc uwagę fakt, że w przeciwieństwie do wcześniejszych okresów, wzrost aktywności produkcyjnej gospodarstw w 1976 r., następuje równoległe ze wzrostem obciążeń kredytowych oraz innych zobowiązań pieniężnych przypadających na gospodarstwo rolne. Dokonując porównań w trzech badanych przekrojach, zauważamy zmiany w wartości wskaźnikowej niektórych cech, co pozwala na określenie tendencji zmian. A oto wnioski:

1) Charakter tendencji przyjmuje współzależność pomiędzy wzrostem dochodu i towarowości produkcji z jednej strony i spadkiem spożycia naturalnego w gospodarstwach z drugiej. Podstawowym czynnikiem

Tabela 3

Aktywność produkcyjna gospodarstw indywidualnych w Polsce w latach 1962 - 1972
(Konstrukcja czynnika)

Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy cechy	
	1962	1972
Udział produkcji towarowej w produkcji ogólnej (gotowej)	0,90	0,99
Przeciętna wartość środków produkcji przypadająca na jedno gospodarstwo (tj. maszyn, ciągników i stada)	0,90	0,91
Wartość produkcji kontraktowanej na jedno gospodarstwo	0,95	0,86
Wartość produkcji ogólnej na jedno gospodarstwo	0,93	0,84
Udział produkcji kontraktowanej w wartości produkcji towarowej	0,69	0,77
Średni obszar gospodarstw	0,63	0,64
Przeciętne zaludnienie wsi	-0,88	-0,65
Odsetek zbadanych rodzin zarobkujących głównie poza rolnictwem	-0,78	-0,80
Spożycie naturalne w % produkcji gotowej	-0,90	-0,99
Uzupełnienie konstrukcji czynnika		
Odsetek zbadanych gospodarstw, w których prenumeruje się gazety i czasopisma	0,91	.
Przeciętny stopień mechanizacji gospodarstw	0,88	.
Odsetek ogółu zbadanych gospodarstw inwestujących w maszyny i narzędzia rolnicze	0,85	.
Odsetek gospodarstw o towarowości ponad 50% produkcji ogólnej	0,70	.
Odsetek gospodarstw o towarowości do 25% produkcji ogólnej	-0,70	.
Spółeczna wydajność pracy na 1 zatrudnionego w gospodarstwie w tys. zł	.	0,98
Przeciętny dochód z gospodarstwa rolnego na osobę	.	0,85
Odsetek gospodarstw korzystających z usług mechanizacyjnych kółek rolniczych i międzykółkowych baz maszynowych	.	0,73
Wartość budynków mieszkalnych i gospodarczych w tys. zł na 1 gospodarstwo	.	0,65
Średnia wartość inwestycji w maszyny w okresie poprzednich pięciu lat	.	0,65
Średnie zasoby siły roboczej w gospodarstwie	.	0,64

• brak porównywalnych danych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie analizy czynnikowej. Dane dla 1962 r. według: *Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury wsi 1957 - 1962*, red. B. Gałęski, Studia i Materiały IER z. 122, Warszawa 1966 (przeliczenia własne). Dane dla 1972 r. według: *Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury wsi 1967-1972*, red. A. Szemberg, Studia i Materiały, z. 420, Warszawa 1974 (przeliczenia własne).

Uwaga: 1) Dodatkowo uwzględnione cechy, zmieniając zasób zmienności wspólnej badanego zbioru cech, przyczyniły się do zmiany ładunków czynnikowych cech uwzględnianych w pierwotnej analizie. Zmiany w poziomie istotności tych cech są jednakże na tyle niewielkie, iż możemy uznać, że istota czynnika pozostała bez zmian. 2) Za istotne uznano cechy gdzie — $0,6 > r > 0,6$. Por. J. Freud, *Podstawy nowoczesnej statystyki*, Warszawa 1968, s. 353 - 379.

Tabela 4

Aktywność produkcyjna gospodarstw indywidualnych w Polsce w 1976 r.
(Konstrukcja czynnika)

Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
Szacunkowa wartość produkcji gotowej brutto przypadająca na jedno gospodarstwo rolne	0,79
Szacunkowy dochód z gospodarstwa liczony jako 60% wartości produkcji gotowej brutto	0,79
Szacunkowa wartość skupu wykonanego na terenie gminy przez jednostki gospodarki uspołecznionej w przeliczeniu na jedno gospodarstwo rolne	0,72
Odsetek produkcji gotowej brutto gospodarstw, sprzedanej placówkom skupu uspołecznionego w gminie	0,40
Przeciętny stan zobowiązań pieniężnych gospodarstwa rolnego w gminie	0,40
Łączna wartość kredytów udzielonych indywidualnym gospodarstwom rolnym w gminie przez banki (rolny, inwestycyjny lub SOP) w 1976 r., w przeliczeniu na 1 gospodarstwo	0,40
Użytki rolne w % ogółu obszaru gminy	0,37
Odsetek ogółu gospodarstw domowych o wyłącznie rolniczym źródle utrzymania	0,37
Odsetek ogółu gospodarstw domowych o mieszanym źródle utrzymania	-0,35
Przeciętna wartość mienia ruchomego w gospodarstwach indywidualnych	0,35
Odsetek rolniczych gospodarstw indywidualnych w gminie, posiadających traktor	0,35
Odsetek gospodarstw domowych w gminie, posiadających samochód osobowy lub dostawczy	0,30
Średni obszar gospodarstwa rolnego w gminie	0,30

Źródło: Opracowanie własne na podstawie analizy czynnikowej. Dane pochodzą z badań ankietowych 232 gmin.

Uwaga: Dla zbioru obserwacji (67 × 232) za istotne przyjęto cechy, gdzie $-0,3 \geq r \geq 0,3$ (Por. J. Freud, op. cit., s. 379)

określającym poziom aktywności produkcyjnej gospodarstw jest w badanym piętnastoleciu (1962-1976) stopniowo wzrastający wskaźnik towarowości. Przeciwnym zjawiskiem jest malejące spożycie naturalne. O ile pierwszy wskaźnik ma charakter stymulujący, drugi wyraźnie hamuje aktywność produkcyjną. Z bezpośrednich porównań lat 1962 - 1972 wynika, iż wartość wskaźnikowa obu cech wzrastała w stopniu, w jakim, rosła produkcja towarowa, a spadało spożycie naturalne w gospodarstwach chłopskich. W 1976 r. (gdzie brano pod uwagę trzykrotnie większą liczbę cech), rola zmiennych objaśniających zagadnienie towarowości gospodarstw niepomiarowo wzrosła. Zmienne szacujące dochód z gospodarstw, informujące o wielkości skupu oraz odsetku produkcji sprzedanej wysunęły się na plan pierwszy. Wskazują na to ich ładunki czynnikowe,

2) Jednym z podstawowych wyznaczników aktywności produkcyjnej gospodarstw okazał się, w okresie badanego piętnastolecia, stopień ich nasycenia środkami produkcji. W latach 1962 - 1972 pozostawał on w za-

sadzie niezmienny. Efektywność działań na rzecz poprawy tego stanu rzeczy okazała się w okresie lat sześćdziesiątych minimalna. Dopiero w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych zaznaczyła się wyraźniejsza tendencja wzrostu majątku trwałego w gospodarstwach, szczególnie wzrost wyposażenia gospodarstw w środki produkcji. W efekcie zaznaczył się wzrost przeciętnej towarowości gospodarstw. W konstrukcji czynnika z 1976 r. znalazły się także dane informujące o przeciętnej wartości mienia ruchomego w gospodarstwach indywidualnych, a w szczególności o wyposażeniu w traktory. Cechą wskaźnikową poziomu aktywności produkcyjnej w 1976 r. stało się posiadanie w gospodarstwie samochodu (dostawczego lub osobowego), co wcześniej nie miało miejsca.

3) Czynnikiem istotnie określającym aktywność produkcyjną gospodarstw jest ich obszar. Z naszych badań wynika, że wyniki ekonomiczne gospodarstwa są tym lepsze, im wyższy jest ich przeciętny areal. Brak jednakże wyraźnych zmian co do siły związku tej cechy z czynnikiem w latach 1962 - 1972, jak też niewysoka jej ranga w konstrukcji czynnika z 1976 r. pozwala wysunąć wniosek, że u podstaw zmian w aktywności produkcyjnej gospodarstw, jedynie w niewielkim stopniu, leżały zmiany w strukturze agrarnej¹⁶. Wyraźniejsze oznaki poprawy w tym zakresie przynoszą dopiero lata siedemdziesiąte.

4) W latach sześćdziesiątych nie stwierdzono wyraźnych współzależności pomiędzy wzrostem aktywności produkcyjnej gospodarstw a wzrostem wydatków na budynki mieszkalne, wyposażenie mieszkań w urządzenia wodno-kanalizacyjne, łazienki, radia i telewizory czy inne przedmioty świadczące o wyższym standardzie życia. Można więc przypuścić, że nawet w gospodarstwach o względnie wysokiej aktywności produkcyjnej, wielkość dochodu nie stanowiła podstawy jego podziału w sposób preferujący poprawę standardu życia rodziny. Trudno też powiedzieć, że inwestycje na gospodarstwo domowe stanowiły w badanym okresie świadomy cel działalności produkcyjnej gospodarstw. W dużej mierze były one dziełem przypadku, zaś w relacji do wydatków produkcyjnych funkcjonowały na zasadzie reszty. Faktem jest jednak, że rozdział, o którym mowa, był w 1972 r. mniej ostry niż dziesięć lat wcześniej. Tendencję tę jeszcze wyraźniej widać w 1976 r. Wydaje się, że nasila się ona wraz z postępem procesów urbanizacji wsi. Warto w tym miejscu poczynić jeszcze jedną uwagę. Stwierdzony przez nas brak korelacji pomiędzy wzrostem aktywności produkcyjnej a wydatkami na rzecz poprawy materialnych warunków życia, dotyczył głównie gospodarstw o rolniczym źródle utrzymania. Właśnie tam, co chcemy podkreślić, wobec wzrostu przeciętnej aktywności produkcyjnej, zaryso-

¹⁶ Przeciętny obszar gospodarstwa w Polsce w 1960 ar, wynosił 4,68, zaś w 1970 r. 4,83 ha. Szerzej na ten temat pisze A. Szemberg, *Przemiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, Warszawa 1976, s. 20 oraz tab. 1.

wały się ostatnio możliwości wyraźniejszej poprawy standardu życia. Powinny jednak ulec poprawie „komunikacyjne” warunki transmisji procesów urbanizacji z miasta na wieś, co pośrednio oznacza konieczność zapewnienia wsi odpowiedniej „oferty podażowej”, sprzyjającej intensyfikacji miejskich wzorców spożycia. Działania te powinny doprowadzić do wzrostu popytu konsumpcyjnego, który byłby z kolei stymulatorem aktywności produkcyjnej gospodarstw rolniczych.

5) Wyraźnie uwidocznił się związek pomiędzy aktywnością produkcyjną gospodarstw a odsetkiem ludności dwuzawodowej. Im więcej rolników pracujących także poza rolnictwem, tym niższe są przeciętne efekty działalności produkcyjnej gospodarstw. Prawidłowość ta uległa w latach 1962-1972 nieznacznemu zaostreniu. Wystąpiła także w 1976 r. W 1962 r. urbanizacja zawodowa wsi widoczna była przede wszystkim we wsiach o dużym zaludnieniu. W następnych latach pojawiła się tendencja do upowszechnienia się tego zjawiska, zaś liczba mieszkańców wsi, jako cecha wskaźnikowa stopnia urbanizacji zawodowej, straciła na ważności.

Jednym z założeń niniejszej pracy jest kompleksowy charakter badań. Powinno znaleźć to odzwierciedlenie w doborze cech opisujących różnorodność i złożoność zjawisk decydujących o aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych w badanych okresach czasu. Czy uwzględnione przez nas zestawy zmiennych spełniają ten warunek? O ile można być zadowolonym z danych opisujących wieś w 1976 r., to nie można tego powiedzieć o macierzy obserwacji odnoszących się do okresu 1962 - 1972. Wymóg porównywalności ograniczył do 19 i tak wąską liczbę cech, które mogły być tu brane pod uwagę. Dzięki jednak przyjętej metodzie badań powstała możliwość wykorzystania danych, które z uwagi na brak porównywalności w czasie, zmuszeni byliśmy wcześniej odrzucić. Kryterium uwzględnienia dodatkowych cech, jak już wspomniano, był fakt, że istotnie wzbogacały zasób posiadanych informacji na temat poziomu bytowego rodzin, stanu zabudowy gospodarstw, dokonywanych tam inwestycji czy wydajności pracy osób w nich zatrudnionych. Do grupy dodatkowych zmiennych włączono także dochodowość badanych rodzin. Stawialiśmy sobie przy tym pytanie, czy po włączeniu tych cech do analizy zmieni się natura wyróżnionego czynnika? Czy też jakościowo będzie to ten sam, zaś tylko konstrukcja jego wzbogaci się o nowe współzależności, nie odkryte w pierwotnym wariancie analizy? Jeśli to ostatnie okaże się prawdziwe, to jaką wartość wskaźnikową będą mieć dodatkowe cechy? O jakiego rodzaju współzależnościach informują? Spodziewaliśmy się, że zmienne te, w odniesieniu do poprzednio analizowanego układu współzależności, wykażą się podobnym charakterem relacji. Wyniki badań potwierdziły to oczekiwanie. Natura omawianego czynnika, w tej poszerzonej wersji analizy, nie uległa zmianie (konstrukcję jego przedstawia tabela 3). Omawiając ją można powiedzieć, że w 1962 r. występował istotny związek pomiędzy stopniem mechanizacji prac w gospo-

darstwach a ich aktywnością produkcyjną. Wraz z jej wzrostem zwiększył się odsetek gospodarstw o towarowości ponad 50% produkcji. Ciekawe jest także stwierdzenie współzależności pomiędzy czytelnictwem prasy a aktywnością produkcyjną gospodarstw. Była ona wyższa tam, gdzie odsetek prenumerujących gazety i czasopisma był wyższy. Z braku odpowiednich źródeł trudno powiedzieć, jak przedstawiały się te współzależności w 1972 r. Dla tego przekroju analizą objęto inne cechy, ściśle jednak wiążące się z czynnikiem. Okazało się, że najlepszym wskaźnikiem regionalnych różnic w aktywności produkcyjnej gospodarstw była w 1972 r. społeczna wydajność pracy w przeliczeniu na jednego zatrudnionego oraz wskaźnik dochodu z gospodarstwa rolnego (por. tab. 3). W poszerzonej wersji analizy uwidoczniła się także pozytywna zależność pomiędzy wzrostem aktywności produkcyjnej gospodarstw a zasobami zatrudnionej tam siły roboczej. Pozwala to wysunąć przypuszczenia, że w warunkach polskiej wsi z początków lat siedemdziesiątych, zasób siły roboczej w gospodarstwach jest ważnym czynnikiem wzrostu produkcji, zaś stopień mechanizacji nie jest na tyle wysoki, by przekreślić istotność tego czynnika wzrostu dochodów. Koresponduje z tym stwierdzenie braku współzależności korelacyjnej pomiędzy ruchem migracyjnym w kierunku ze wsi do miasta a aktywnością produkcyjną gospodarstw. Wobec niskiej stopy substytucji siły żywej środkami produkcji, migracje ze wsi do miast nie przyniosły w badanym okresie spodziewanych efektów w formie wzrostu aktywności produkcyjnej. Analiza dodatkowo uwzględnionych cech nasuwa jeszcze jedno spostrzeżenie. W okresie 1962 - 1972 wzrosła rola dochodu, którego maksymalizacja stała się wyraźnym bodźcem działalności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych. Wskazuje na to ranga tej cechy w konstrukcji czynnika z danych z 1972 r. Dziesięć lat wcześniej cecha ta nie stanowiła tak istotnego celu działalności produkcyjnej, jak w 1972 r.¹⁷ Dochód w większym stopniu był wówczas wynikiem niż celem działalności gospodarczej.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że czynnikiem w wysokim stopniu decydującym o zróżnicowaniu procesów przeobrażeń wsi w badanym okresie jest aktywność produkcyjna gospodarstw. Pozostaje to w zgodzie z głoszoną tezą, że całokształt przemian wsi określa przede wszystkim czynnik ekonomiczny. Jak wynika z przedstawionych danych, o wspomnianej aktywności decyduje wiele cech wskaźnikowych, między innymi takich jak: stopień mechanizacji gospodarstw, inwestycje w budynki gospodarcze, poziom wiedzy rolniczej, zasoby siły roboczej czy proporcje zatrudnienia w rolnictwie i poza rolnictwem. Cechy te pośrednio określają poziom towarowości gospodarki chłopskiej, który zależy jeszcze od opłacalności i powszechności zasad kontraktacji i skupu oraz stopnia na-

¹⁷ Dla ścisłości trzeba jednak zaznaczyć, że w analizie z 1962 r. brany był pod uwagę dochód osobisty, zaś w 1972 r. rolniczy.

turalizacji spożycia. Wszystkie te elementy wpływają na znaczne zróżnicowanie regionalne aktywności produkcyjnej gospodarstw. Zagadnieniem tym będziemy się zajmować w dalszej części rozważań. Wykorzystamy tu fakt, że w trzech badanych przekrojach czasowych mamy do czynienia z tym samym jakościowo czynnikiem, co umożliwia przeprowadzenie odpowiednich porównań wartości czynnikowych.

ZRÓŻNICOWANIE REGIONALNE AKTYWNOŚCI PRODUKCYJNEJ GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

Wyróżniony wyżej czynnik wyjaśnia jedną z głównych przyczyn obserwowanej w badanym zbiorze zmienności cech. Skłania to do regionalnej analizy stopnia aktywności produkcyjnej gospodarstw chłopskich. Wielkością porównywaną jest wartość czynnikowa. Informuje ona o skali odchyień poszczególnych jednostek od przeciętnej krajowej. Poniżej przedstawiono odpowiednie dane dla trzech badanych przekrojów. Dotyczą one rejonów rolniczych (tab. 5) oraz gmin (tab. 6). Z uwagi na wyso-

Tabela 5

Przestrzenne zróżnicowanie aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych w Polsce w latach 1962 - 1972

Nazwa rejonu	Wartość czynnikowa dla		Wzrost (+) lub spadek (-)
	1962	1972	
Środkowo-zachodni	9,7	11,4	+1,7
Północno-wschodni	4,0	6,7	+2,7
Opolski	2,5	5,7	+3,2
Północny	7,0	5,5	-1,5
Środkowo-wschodni	3,2	3,1	-0,1
Południowo-zachodni	4,4	2,4	-2,0
Północno-zachodni	4,9	1,3	-3,6
Przemysłowy	-10,5	-8,4	+2,1
Południowo-wschodni	-8,9	-11,7	-2,8
Krakowsko-podhalański	-16,0	-15,6	+0,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników analizy czynnikowej.

Uwaga: 1) Kolejność rejonów według wartości czynnika dla 1972 r. 2) Przedstawione wskaźniki dotyczą danych bezpośrednio porównywalnych w obu przekrojach czasowych.

ką liczebność zbioru w tabeli uwzględniono jedynie te gminy, które zajmują wysoką lub niską pozycję na skali badanego czynnika. Wymagało to wprowadzenia pewnych zabiegów porządkujących. Wartości czynnikowe zawarte w przedziale $[-4,4]$, biorąc pod uwagę rozpiętość skali, uznaliśmy za przedstawiające średni poziom aktywności produkcyjnej gospodarstw. Równocześnie wartości większe od 4 przedstawiają poziom

Tabela 6

Przestrzenne zróżnicowanie aktywności produkcyjnej gospodarstw w przekroju gmin; 1976 r.

Pozycje na skali	Lp.	Nazwa gminy	Skala wartości czynnika F_1	Województwo	Makroregion
1	2	3	4	5	6
Wysokie	1	Zduny	14,9	kaliskie	środk.-zach.
	2	Nowy Staw	14,6	elbląskie	północny
	3	Strzelno	12,4	bydgoskie	środk.-zach.
	4	Warnice	11,8	szचेциńskie	północny
	5	Margonin	11,4	piłskie	środk.-zach.
	6	Mońki	10,7	białostockie	płn.-wsch.
	7	Koźmin	10,1	kaliskie	środk.-zach.
	8	Złoczew	9,9	sieradzkie	środkowy
	9	Recz	9,7	gorzowskie	płd.-zach.
	10	Łubianka	8,9	toruńskie	środk.-zach.
	11	Osięciny	8,7	włocławskie	środk.-zach.
	12	Opinogóra	8,7	ciechanowskie	środkowy
	13	Kalinowo	8,7	suwalskie	płn.-wsch.
	14	Barlinek	7,7	koszalińskie	północny
	15	Radzyń	7,7	toruńskie	środk.-zach.
	16	Łosice	7,7	białsko-podlaskie	płn.-wsch.
	17	Czyżew Osada	7,4	łomżyńskie	płn.-wsch.
	18	Więcbork	7,4	bydgoskie	środk.-zach.
	19	Ostaszewo	7,2	elbląskie	północny
	20	Biesiekierz	7,0	koszalińskie	północny
	21	Obrowo	6,9	toruńskie	środk.-zach.
	22	Telatyń	6,6	zamojskie	środk.-wsch.
	23	Sępól	6,6	olsztyńskie	płn.-wsch.
	24	Szemud	6,5	gdańskie	północny
	25	Lipno	6,5	leszczyńskie	płd.-zach.
	26	Belsk Duży	6,5	radomskie	środkowy
	27	Łasin	6,1	toruńskie	środk.-zach.
	28	Raciąż	5,9	ciechanowskie	środkowy
	29	Łęczycza	5,7	płockie	środkowy
	30	Wyszogród	5,7	płockie	środkowy
	31	Białogard	5,5	koszalińskie	północny
	32	Kostomłoty	5,3	wrocławskie	płd.-zach.
	33	Sokołów Podlaski	5,2	siedleckie	środk.-wsch.
	34	Sejny	5,1	suwalskie	płn.-wsch.
	35	Biała	5,1	opolskie	południowy
	36	Miejska Górka	5,0	leszczyńskie	płd.-zach.
	37	Brańsk	4,9	białostockie	płn.-wsch.
	38	Barwice	4,6	koszalińskie	północny
	39	Dobrzyń	4,6	włocławskie	środk.-zach.
	40	Rutki	4,5	łomżyńskie	płn.-wsch.
	41	Kwidzyn	4,3	elbląskie	północny
	42	Płońsk	4,3	ciechanowskie	środkowy

1	2	3	4	5	6
Wysokie	43	Szamotuły	4,3	poznańskie	środk.-zach.
	44	Rychwał	4,2	konińskie	środk.-zach.
	45	Nowe Miasto Lubaw.	4,2	toruńskie	środk.-zach.
	46	Wilczęta	4,1	elbląskie	północny
	47	Ryczywół	4,0	piłskie	środk.-zach.
	48	Kock	4,0	lubelskie	środk.-wsch.
	Niskie	1	Libiąż	- 13,9	katowickie
2		Bolesław	- 13,4	katowickie	południowy
3		Ujsoły	- 11,9	bielsko-bialskie	południowy
4		Pcim	- 11,7	krakowskie miej.	południowy
5		Rędziny	- 10,7	częstochofskie	południowy
6		Wołomin	- 10,4	warszawskie miej.	środkowy
7		Nowa Dęba	- 10,0	tarnobrzeskie	płd.-wsch.
8		Kłaj	- 9,5	krakowskie miej.	płd.-wsch.
9		Andrespol	- 8,9	łódzkie miej.	środkowy
10		Niedźwiedź	- 8,7	nowosądeckie	płd.-wsch.
11		Suszec	- 8,6	katowickie	południowy
12		Jasienica	- 8,5	bielsko-bialskie	południowy
13		Olsztyn	- 8,4	częstochofskie	południowy
14		Poczesna	- 8,3	częstochofskie	południowy
15		Dębica	- 8,3	tarnowskie	płd.-wsch.
16		Żarki	- 8,2	częstochofskie	południowy
17		Miejsce Piastowe	- 8,2	krośnieńskie	płd.-wsch.
18		Wilamowice	- 8,0	bielsko-bialskie	południowy
19		Bukowina Tatrzańska	- 7,9	nowosądeckie	płd.-wsch.
20		Bobowa	- 7,6	nowosądeckie	płd.-wsch.
21		Pysznica	- 7,5	tarnobrzeskie	płd.-wsch.
22		Lanckorona	- 7,1	bielsko-bialskie	płd.-wsch.
23		Boguchwała	- 7,0	rzeszowskie	płd.-wsch.
24		Białe Błota	- 6,7	bydgoskie	środk.-zach.
25		Komorniki	- 6,7	poznańskie	środk.-zach.
26		Niwiska	- 6,6	rzeszowskie	płd.-zach.
27		Lesko	- 5,7	przemyskie	płd.-wsch.
28		Pleśna	- 5,6	tarnowskie	płd.-wsch.
29		Limanowa	- 5,6	nowosądeckie	płd.-wsch.
30		Rejowiec Fabryczny	- 5,4	chełmskie	środk.-wsch.
31		Pionki	- 5,3	radomskie	środkowy
32		Dąbrowa	- 5,2	opolskie	południowy
33		Masłów	- 5,1	kieleckie	płd.-wsch.
34		Bobrowice	- 5,0	zielonogórskie	płd.-zach.
35		Miedzichowo	- 4,8	gorzowskie	płd.-zach.
36		Końskie	- 4,8	kieleckie	płd.-wsch.

1	2	3	4	5	6
Niskie	37	Łyszkowice	- 4,7	skierniewickie	środkowy
	38	Horyniec	- 4,6	przemyskie	płd.-wsch.
	39	Nowa Ruda	- 4,6	wałbrzyskie	płd.-zach.
	40	Supraśl	- 4,6	białostockie	pn.-wsch.
	41	Pilica	- 4,5	katowickie	południowy
	42	Toszek	- 4,4	katowickie	południowy
	43	Dębowiec	- 4,2	krośnieńskie	płd.-wsch.
	44	Tomaszów Lubelski	- 4,2	zamojskie	środk.-wsch.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników analizy czynnikowej.

Uwaga: Nie wyszczególniono gmin zajmujących mniejsze od -4 pozycje na skali; $4 \geq F_1 \geq -4$.

wysoki, zaś mniejsze od - 4 niski. Dzięki dalszym zabiegom agregacyjnym, wyniki badań opracowane dla 1976 r. przedstawiono w układzie województw i makroregionów (por. tab. 7, 8). Zaprezentowane dane dokumentują zróżnicowany poziom aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych w różnych rejonach kraju. W latach 1962 - 1972 najwyższe wskaźniki osiągały gospodarstwa w rejonach środkowo-zachodnim, północno-wschodnim, opolskim i północnym. Wartości czynnikowe obliczone dla tych rejonów różniły się jednakże co do poziomu, jak też dynamiki zmian. Relatywnie najwyższe wskaźniki osiągały gospodarstwa w rejonie środkowo-zachodnim. Były one blisko dwukrotnie wyższe niż w pozostałych rejonach (por. tab. 5). W badanym dziesięcioleciu dała się zauważyć dalsza aktywizacja gospodarstw w tym rejonie. Dynamika wzrostu jednakże była niższa niż w rejonach północno-wschodnim i opolskim. W 1976 r. makroregion środkowo-zachodni należał także do grupy o najwyższych wskaźnikach aktywności produkcyjnej. W 47 reprezentujących go gminach, 41% zajęło wysokie, za 54% średnie pozycje na skali wartości omawianego czynnika. Prymat jego jednak nie był tak widoczny jak w 1972 r. Równoległe bowiem nastąpił wyraźny wzrost aktywności produkcyjnej w makroregionie północnym, obejmującym dawne rejon: północny i północno-zachodni. W latach 1962 - 1972 rejon północny (byłe województwo gdańskie) należał do obszarów o stosunkowo wysokiej aktywności produkcyjnej, głównie ze względu na wysoką produktywność rejonu Żuław. W wymienionym okresie aktywność ta nie wzrosła, przeciwnie, zaznaczył się jej niewielki spadek. Można przypuszczać, że było to konsekwencją niskiej produktywności gospodarstw w zachodnich powiatach rejonu (kościerskim, kartuskim, puckim), gdzie ekonomiczne przeobrażenia gospodarki rolnej były nikłe. Po roku 1972 sytuacja wyglądała odmiennie. Postępy w zakresie ogólnego wzrostu produkcji, jak też odsetka produkcji towarowej, upowszechniania zasad kontraktacji, zmniejszenia spożycia naturalnego były w makroregionie północnym szczególnie widoczne. Trzeba jednak podkreślić, że chodzi tu

o obszar dwóch byłych rejonów: północnego i północno-zachodniego. W tym ostatnim, w latach 1962 - 1972, aktywność produkcyjna gospodarstw kształtowała się na średnim poziomie, pomimo że wykazywała tendencję malejącą. Ożywienie gospodarki rolnej przyniosły lata siedemdziesiąte. Badania prowadzone w 1976 r. w 22 gminach makroregionu północnego wykazały, że 10 z nich należy do grupy zajmującej najwyższe pozycje na skali badanego czynnika. Pod względem wartości czynnikowych mieściły się one w pierwszej dwudziestce gmin spośród 232 zbadanych. Dalsze 12 gmin wykazywało się średnim poziomem aktywności produkcyjnej gospodarstw. W badanej próbie brak było gminy, gdzie aktywność tę określić można by jako niską.

Przyjrzyjmy się z kolei, jak wyglądała sytuacja w północno-wschodniej części kraju. Rejon ten, w dwóch pierwszych analizowanych przekrojach, reprezentowało głównie byłe województwo olsztyńskie. W układzie makroregionów nazwa ta odnosi się także do byłego województwa białostockiego oraz części byłego warszawskiego (dziś ostrołęckie). Fakt ten weźmiemy pod uwagę przy dokonywaniu porównań. W latach 1962 - 1972 aktywność produkcyjną gospodarstw indywidualnych, w rejonie ograniczonym do byłego województwa olsztyńskiego, należy uznać za relatywnie wysoką i wykazującą tendencję dalszego wzrostu. Pozycja ta uległa obniżeniu po przyłączeniu do omawianego regionu części ziem dawnego rejonu środkowo-wschodniego. W 1976 r. makroregion północno-wschodni stał się obszarem o dominacji gospodarstw o średnim poziomie aktywności produkcyjnej. W grupie badanych 24 gmin z tego regionu, 16 zajmowało pozycje średnie, zaś tylko 7 wysokie na skali badanego czynnika. W jednym przypadku wskaźnik ten określono jako niski (por. tab. 7).

Odmienna od opisanej sytuacja ma miejsce w makroregionie południowym. Obszar ten w latach 1962 - 1972 tworzyły głównie tereny rejonów opolskiego i przemysłowego. Pod względem aktywności produkcyjnej gospodarstw różniły się one zasadniczo. W opolskim aktywność tę uznać można było za wysoką. W latach 1962 - 1972 w rejonie tym wyraźnie zaznaczyła się tendencja dalszego jej wzrostu. Wartości czynnikowe obliczane dla 1972 r. były tu dwukrotnie wyższe niż w 1962 r. Natomiast w rejonie przemysłowym (byłe katowickie oraz rejon miasta Krakowa) wskaźniki te były relatywnie niskie. Rejon ten równocześnie należał do najbardziej zurbanizowanych w Polsce. Z analizy współzależności cech wynika jednak, że urbanizacja zawodowa rodzin chłopskich, nie sprzyja aktywizacji produkcyjnej gospodarstw, zaś nasilająca się urbanizacja przestrzenna ogranicza areal użytków rolnych. Skąd więc obserwowana w lata 1962 - 1972 względna „poprawa” w aktywizacji produkcyjnej rolnictwa w tym rejonie? (por. tab. 5). Naszym zdaniem, przypisać ją można procesowi urbanizacji ekonomicznej wsi. Decyzja, czy rolnictwo ma być głównym, czy ubocznym źródłem utrzymania rodziny chłopskiej, czy też należy z niego zrezygnować, podejmowana jest tu, częściej niż

gdzie indziej, na podstawie rachunku ekonomicznego: z jednej strony możliwości produkcyjnych, z drugiej spodziewanych korzyści. Takiemu postawieniu problemu sprzyja wysoka konkurencyjność zawodów pozarolniczych. Stąd też można przyjąć, że aktywizacja produkcyjna gospodarstw chłopskich w rejonie przemysłowym, w przeważającej części dwuzawodowych, była w większej mierze efektem działania czynników intensywnych, niż w innych rejonach kraju. Jak przedstawia się sytuacja w 1976 r.? Analizie poddano makroregion południowy, obejmujący w większości obszar obu rejonów. W granicach jego znalazło się także dzisiejsze województwo bielsko-bialskie, zaś wyłączono z niego rejon Krakowa. Te istotne zmiany terytorialne uniemożliwiają w tym wypadku prowadzenie bezpośrednich porównań. W granicach makroregionu znalazły się bowiem obszary o wysokim zróżnicowaniu warunków naturalnych, jak też odmiennych specjalizacjach. Dominuje jednakże przemysł. Być może dlatego w grupie 22 zbadanych gmin, aż w 14 aktywność produkcyjną gospodarstw chłopskich należy uznać za niską, w 7 za średnią, zaś tylko w jednym przypadku za wysoką (por. tab. 7).

Kolejnym z badanych makroregionów jest południowo-zachodni (byłe województwo wrocławskie i zielonogórskie). W stosunku do istniejącego w latach 1962 -1972 rejonu o tej samej nazwie obszar jego został powiększony o teren dzisiejszego województwa leszczyńskiego. Poza tym istotniejszych zmian nie było. Stąd też zmiany aktywności produkcyjnej gospodarstw mogą tu być porównywane w trzech interesujących nas przekrojach czasowych. W latach 1962 - 1972 wartości badanego czynnika ocenić należy jako średnie. Odczytać z nich można, że w latach sześćdziesiątych aktywność produkcyjna nie rośnie, przeciwnie, podobnie jak w przeważającej części ziem zachodnich i północnych pojawiają się i tu tendencje regresyjne. Zainteresowanie wzrostem produkcji i podnoszeniem towarowości relatywnie spada. Pewne ożywienie, jednakże nie w stopniu takim jak w makroregionie północnym, przynoszą lata siedemdziesiąte. W 1976 r. aktywność produkcyjna gospodarstw indywidualnych, w 4 na 28 zbadanych w tym regionie gmin, może być już oceniona jako wysoka. Dominuje jednak poziom średni, charakterystyczny aż dla 75% zbadanych gmin. Jedynie w trzech przypadkach uznać ją można za niską.

Czas z kolei przyjrzeć się kształtowaniu wartości badanego czynnika w regionach centralnych i wschodnich kraju. W latach 1962-1972 tereeny te znajdowały się w granicach rejonu środkowo-wschodniego. Zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa w tej części kraju było jednakże znaczne. Fakt ten uwzględniono przy wyznaczaniu granic nowych makroregionów. Nastąpił podział tego obszaru na część środkową (byłe województwo łódzkie, częściowo warszawskie i kieleckie) oraz Środkowo-Wschodnią (byłe lubelskie oraz częściowo warszawskie). Natomiast północno-wschodnią jego część włączono do makroregionu o tej właśnie nazwie. W latach 1962-1972 rejon środkowo-wschodni, pod względem

Tabela 7

Przestrzenne zróżnicowanie aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych w Polsce w 1976 r. (przekrój makroregionalny)

Nazwa makroregionu	Liczba gmin zajmujących miejsca na skali						Liczebność próby
	wysokie	% gmin zbadanych	średnie	% gmin zbadanych	niskie	% gmin zbadanych	
Środkowo-zachodni	15	41	20	54	2	5	37
Środkowy	7	19	26	70	4	11	37
Środkowo-wschodni	4	17	18	75	2	8	24
Południowo-wschodni	0	0	20	53	18	47	38
Południowy	1	4	7	32	14	64	22
Południowo-zachodni	4	14	21	75	3	11	28
Północny	10	45	12	55	0	0	22
Północno-wschodni	7	29	16	67	1	4	24
Polska	48	21	140	60	44	19	232

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników analizy czynnikowej.

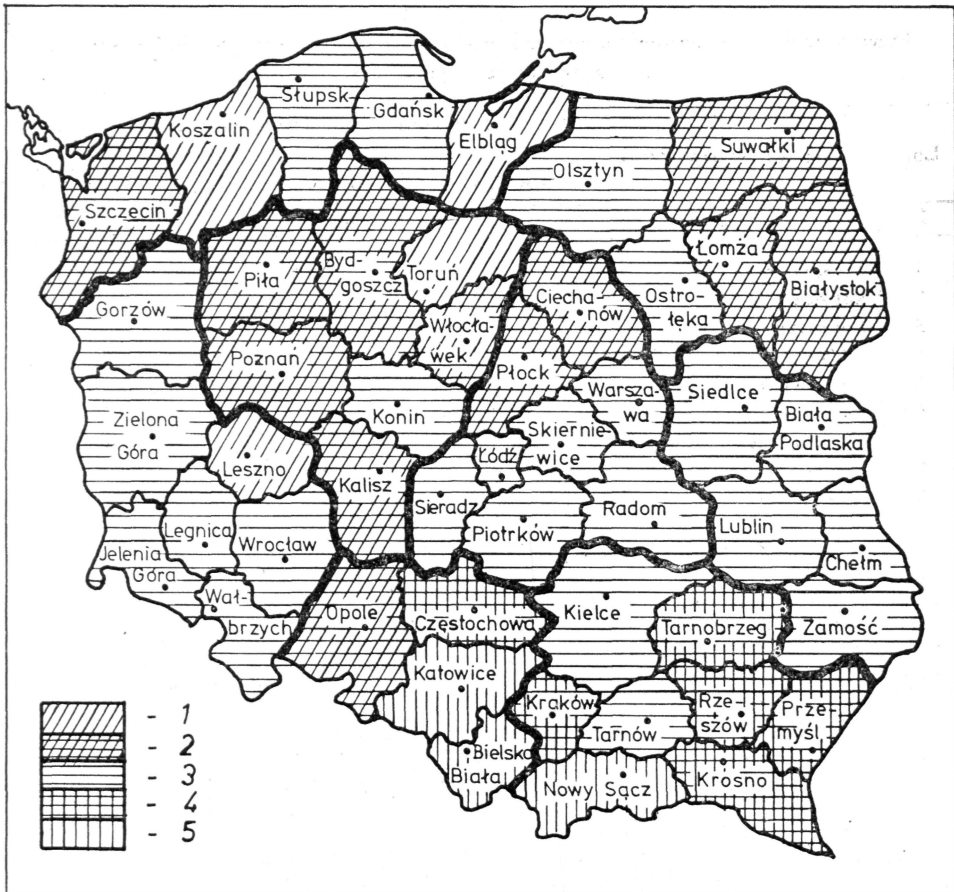
aktywności produkcyjnej gospodarstw, zbliżony był do średniej krajowej. W tym zakresie w latach sześćdziesiątych nie zanotowano w zasadzie postępu. Wartości czynnikowe zarówno w 1962 r., jak i dziesięć lat później kształtowały się tu mniej więcej na tym samym poziomie. W 1976 r. sytuacja przedstawiała się w sposób bardziej złożony. Większe zróżnicowanie aktywności produkcyjnej gospodarstw dało się zauważyć w makroregionie środkowym niż środkowo-wschodnim. W obu regionach dominowały gminy o średnich wartościach analizowanego czynnika, jednakże w makroregionie środkowym częściej można było spotkać gminy zarówno o wysokim, jak i niskim wskaźniku aktywności produkcyjnej. Na 37 zbadanych gmin ten pierwszy wystąpił w 7, drugi w 4 przypadkach. Natomiast w makroregionie środkowo-wschodnim, gdzie zbadano 24 gminy, wysoką aktywność produkcyjną zanotowano w 4, zaś niską w 2 przypadkach (por. tab. 7).

Najniższe w skali kraju wskaźniki aktywności produkcyjnej gospodarstw obserwujemy w makroregionie południowo-wschodnim. W latach 1962 - 1972 rejon o tej nazwie obejmował tereny byłych województw: krakowskiego, rzeszowskiego, kieleckiego i częściowo lubelskiego. Nie należała do niego południowa część województwa krakowskiego, tworząc odrębny rejon krakowsko-podhalański. W 1976 r. obszar ten należał do makroregionu południowo-wschodniego. Natomiast południowe tereny byłego województwa lubelskiego pozostały poza jego granicami. W latach sześćdziesiątych aktywność produkcyjna gospodarstw w rejonie południowo-wschodnim była znikoma. Pod tym względem gorsze wyniki osiągał jedynie rejon krakowsko-podhalański (por. tab. 5). Faktem jest, że w obu rejonach warunki fizjograficzne, glebowe, a także struktura agrarna go-

spodarstw wyraźnie ograniczały możliwości produkcyjne. Nie może to jednak tłumaczyć zjawiska, że w okresie 1962 - 1972 wskaźniki aktywności produkcyjnej gospodarstw istotnie się tu pogorszyły lub, jak w przypadku rejonu krakowsko-podhalańskiego, pozostały w zasadzie bez zmiany. Trudno bez pogłębionej analizy regionalnej mówić o przyczynach wyjaśniających ten stan rzeczy. Było ich zapewne wiele. Naszym zdaniem, przez pryzmat przedstawionych wskaźników widać przede wszystkim brak programu aktywizacji gospodarczej obszarów rolniczych Polski południowo-wschodniej na miarę ich potencjalnych możliwości. Wyniki badań z 1976 r. wskazują tu już pewien wzrost aktywności produkcyjnej gospodarstw chłopskich. Nastąpiło niewielkie ożywienie. Dystans w relacji do innych regionów uległ zmniejszeniu. W efekcie, na zbadanych 38 gmin w tym regionie, więcej niż połowę (20) charakteryzowało się średnią aktywnością produkcyjną. W pozostałych 18 gminach wskaźnik ten był niski, co powoduje, że ostatecznie region ten na skali wyróżnionego czynnika zajął, także w 1976 r., ostatnie miejsce.

Przedstawiona wyżej analiza regionalnych zróżnicowań aktywności produkcyjnej gospodarstw chłopskich w ujęciu makroregionów nie jest szczegółowa. Na pewno w większym stopniu warunek ten spełniać będzie analiza prowadzona w skali województw. Materiał źródłowy, którym dysponowaliśmy, pozwolił jedynie na wykonanie jej dla 1976 r. Traktując ją jako istotne uzupełnienie tematu, pragniemy zwrócić uwagę na niektóre ustalenia. Z analizy wartości przedstawionych w tabeli 8 wynika, że najwyższą w kraju aktywnością produkcyjną charakteryzują się gospodarstwa indywidualne w województwach: elbląskim, koszalińskim, leszczyńskim i toruńskim. Nieco bardziej zróżnicowana sytuacja występuje w województwie poznańskim, opolskim, bydgoskim, pilskim, wrocławskim i kaliskim. Obok gmin o wysokiej aktywności produkcyjnej, występują tu także rejony, gdzie wskaźnik ten nie odbiega od średniej krajowej. Wysokie wartości przyjmuje on także między innymi w niektórych gminach województw: olsztyńskiego, gdańskiego, wrocławskiego, siedleckiego i zamojskiego. Przeważają tu jednak gospodarstwa o średnim poziomie aktywności produkcyjnej. Natomiast w kieleckim, krakowskim (miejskim), krośnieńskim, przemyskim, rzeszowskim i tarnobrzeskim, obok gmin produkcyjnie średnio aktywnych, często występują gminy o niskim natężeniu badanego zjawiska. Wyraźna dominacja tych ostatnich zaznacza się w województwach: nowosądeckim, bielsko-bialskim, częstochowskim oraz katowickim.

Przechodząc do podsumowania tej części analizy warto zwrócić uwagę, że przedstawione różnice regionalne (por. ryc. 3) mają miejsce w sytuacji jednakowej polityki rolnej oraz podobnych warunków opłacalności produkcji. Przyczyn, jak się wydaje, należy szukać w różnym potencjale produkcyjnym poszczególnych regionów, który określają między innymi

Ryc. 3. Przestrzenne zróżnicowanie aktywności produkcyjnej gospodarstw indywidualnych w Polsce w 1976 r. *

Aktywność produkcyjna: 1 — wysoka; 2 — wysoka i średnia; 3 — średnia; 4 — średnia i niska; 5 — niska

* W przypadku gdy na terenie niektórych województw trudno było określić dominujący poziom aktywności produkcyjnej gospodarstw (por. tab. 8), poddano szczegółowej analizie gminy o średnich wartościach tego wskaźnika. Na tej podstawie województwa: szczecińskie, poznańskie i opolskie zaliczono do grupy o dominacji wysokich i średnich wskaźników omawianego zjawiska. Pozostaje to w związku z faktem, że indywidualnie gospodarstwa rolne w badanych tu gminach dość często wykazywały średnią aktywność produkcyjną, niewiele jednak odbiegającą od wartości określanych jako wysokie. Stąd też uznano za bardziej właściwe zaliczenie tych województw do tej właśnie grupy.

Tabela 8

Przestrzenne zróżnicowanie aktywności produkcyjnej gospodarstw w 1976 r. (Wyniki w przekroju województw)

Lp.	Nazwa województwa	Liczba gmin zajmujących miejsca w skali			Liczebność próby
		wysokie	średnie	niskie	
1	2	3	4	5	6
1	bydgoskie	2	2	1	5
2	kaliskie	2	3	—	5
3	konińskie	1	6	—	7
4	pilskie	2	2	—	4
5	poznańskie	1	3	1	5
6	toruńskie	5	2	—	7
7	włocławskie	2	2	—	4
8	ciechanowskie	3	2	—	5
9	łódzkie miejskie	—	4	1	5
10	piotrkowskie	—	3	—	3
11	płockie	2	3	—	5
12	radomskie	1	2	1	4
13	sieradzkie	1	5	—	6
14	skierniewickie	—	4	1	5
15	warszawskie miejskie	—	3	1	4
16	białkopodlaskie	1	5	—	6
17	chełmskie	—	5	1	6
18	lubelskie	1	4	—	5
19	siedleckie	1	2	—	3
20	zamojskie	1	2	1	4
21	kieleckie	—	4	2	6
22	krakowskie miejskie	—	3	2	5
23	krośnieńskie	—	2	2	4
24	nowosądeckie	—	—	4	4
25	przemyskie	—	3	2	5
26	rzeszowskie	—	2	2	4
27	tarnobrzescie	—	2	2	4
28	tarnowskie	—	4	2	6
29	bielsko-bialskie	—	—	4	4
30	częstochowskie	—	3	4	7
31	katowickie	—	1	5	6
32	opolskie	1	3	1	5
33	gorzowskie	1	4	1	6
34	jeleniogórskie	—	3	—	3
35	legnickie	—	3	—	3
36	leszczyńskie	2	1	—	3
37	wrocławskie	1	3	—	4
38	wałbrzyskie	—	3	1	4
39	zielenogórskie	—	4	1	5
40	elbląskie	4	1	—	5
41	gdańskie	1	3	—	4
42	koszalińskie	4	—	—	4
43	ślupskie	—	5	—	5

cd. tabeli 8

1	2	3	4	5	6
44	szczecińskie	1	3	—	4
45	białostockie	2	2	1	5
46	łomżyńskie	2	3	—	5
47	olsztyńskie	1	3	—	4
48	ostrołęckie	—	6	—	6
49	suwalskie	2	2	—	4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników analizy czynnikowej.

czynniki: ziemi, środków trwałych, zasobów siły roboczej, poziomu rozwoju infrastruktury techniczno-produkcyjnej, kultury rolnej itp. Różnicowania w tym zakresie odmiennie kształtują wydajność pracy w rolnictwie w poszczególnych regionach, co w konsekwencji odbija się na przestrzennym różnicowaniu wskaźników aktywności produkcyjnej. Ze szczególowej ich analizy w okresie badanego piętnastolecia nasuwa się jeszcze jeden wniosek. Dotyczy on roli polityki rolnej, uruchamiającej „rezerwy” aktywności produkcyjnej. O ile w latach sześćdziesiątych wyraźnie zaznaczył się spadek tej aktywności w gospodarstwach indywidualnych na ziemiach zachodnich i północnych oraz stagnacja w centralnych rejonach kraju, to w latach siedemdziesiątych sytuacja uległa wyraźnej zmianie. Przypisać ją należy głównie nowej polityce rolnej, premiującej przede wszystkim towarowość produkcji oraz starającej się zabezpieczyć podstawy jej wzrostu. W efekcie, jak dowodzą przeprowadzone badania, nastąpiło ożywienie aktywności produkcyjnej gospodarstw chłopskich. Ciekawe, że w największym stopniu zaznaczyło się to na ziemiach północnych. Uruchomione zostały tam rezerwy leżące między innymi w korzystniejszej strukturze agrarnej, stosunkowo rozwiniętej infrastrukturze produkcji rolnej, jak też możliwościach intensyfikacji kontaktów z bardziej towarową gospodarką sektora uspołecznionego. Dane potwierdzają także rosnącą rolę rolnictwa w makroregionie północno-wschodnim. Z wyjątkiem województwa ostrołęckiego, we wszystkich pozostałych: białostockim, łomżyńskim, suwalskim, a także lokalnie olsztyńskim, badane w 1976 r. gminy zajmowały w skali omawianego czynnika pozycje średnie a nawet wysokie. Dowodzi to, że lepiej, niż miało to miejsce w latach sześćdziesiątych, wykorzystano tu potencjał produkcyjny gospodarstw indywidualnych oraz naturalne możliwości ich specjalizacji.

Na zakończenie wypada stwierdzić, że przedstawiona analiza nie wyczerpuje tematu. Zwrócono w niej tylko uwagę na jeden z ważniejszych czynników współczesnych przeobrażeń wsi. Nie jest on jednak jedyny. O dynamice przemian decyduje także poziom materialnych warunków życia na wsi, jak też stopień urbanizacji zawodowej ludności wiejskiej. Omówienie roli tych czynników wymaga jednak oddzielnego opracowania.

ECONOMIC CONDITIONS OF PRODUCTIVE ACTIVITY CHANGES
IN INDIVIDUAL FARMS IN THE YEARS 1962 - 1976

Summary

One of the main factors of changes in the country has been indicated in this paper. It is the productive activity of individual farms. This conception, due to the factor analysis applied at work, was given a measurable form that allowed to draw a comparative analysis of the observed changes in space and time. The following years have been tested: 1962, 1972 and 1976. Ten agricultural regions (1962, 1972) and 232 rural communes (1976) are the objects of interest. These units are described in turn by the initial matrix of information formulated on the ground of 30 and 60 features. The construction of the factor determined for 1962 and 1972 is composed of 9 features while it consists of 13 features for 1976. They all are characteristic relative high factor contents. A precise analysis of the distinguished structures allowed to draw some conclusions of a more general character. It was observed, among others, that the nature of the trend accepts interdependence between growth of income and yield of agricultural produce on the one hand and natural consumption decrease in farms on the other. It was stated that space and degree of saturation with production mean are the most important conditions of the productive activity.

A lack of interdependence between the farm productive activity and expenses on dwelling-houses, flat's provision with water-supply-and-sewage system, bathrooms, radio- and TV-sets or other articles testifying a higher standard of living lead to different conclusions. It was noticed that even in farms of a relatively high productive activity the income volume was not the base of its distribution which would favour improvement of family's living standard. Separation of productive farms and housekeeping is reflected here.

The research carried out reveal other phenomena as well. One of them is lower labour productivity of the two-job population in agriculture. Some regularity was observed showing that the more people engaged in agriculture perform at the same time work outside agriculture the lower are the productive effects of farms. The second part of considerations present regional diversification of individual farm productive activity in the period under examination.

In the summing up attention was drawn to agricultural policy in initiating productive activity "reserves". A marked revival of individual farms in the seventies is, among others, its result. It was mostly observed in the northern territories. Reserves situated, among others, in a better agrarian structure, relatively developed infrastructure of agriculture production and also possibilities of intensification of contacts with the nationalized sector were initiated. The data also confirm growing importance of the agricultural production in the north-east macro-region.